

VEKERDI LÁSZLÓ

Kihordott történelem

ERDEI FERENC: A MAGYAR TÁRSADALOMRÓL

„...holott a részlet mindig rejtektút a mű világába.”

(Sík Csaba: *Ben Nicholson*. Bp. 1980)

Megjelent Rojas *Menekülő falujáról* annak idején egy értetlen és fölényes bírálat. Erdei Ferencet szörnyen bánthatta, mert nyomban kiigazítással jelentkezett. Megírta, miért remekmű *A menekülő falu*. Akkoriban, a hatvanas évek legelején, távoli jövőben rejlett még a dél-amerikai spanyol irodalmak divatja; egészen másként ítéendő hát meg Erdei értékelése mint ma, mikor ájult csodálkozással illik emlegetni a *Száz év magányt*. Erdei elismerése még egy ismeretlen irodalom ismeretlen frójának szólt, magának a lecsepült regénynek. *A menekülő falunak*. „Gondoljuk el, egész falu menekül, amely maga mögött mindent felégetett, s ahogy a hegyi ösvényen sorra bukdácsolnak előre, egy már korábban hasonló ok miatt elmenekült falusi társuk izgatottan lesi, hogy kik jönnek és miért jöhetnek. De maga a felsorolás elég annak érzékeltetésére, hogy mekkora arányú és milyen remekbe szabottan összeállított sereg szemléléről van szó. Tényleg, kik jönnek? A falu legöregebb embere; két híres lovas és lótenyésztő testvér; a falu legszebb leánya, a »Fügefá Szüze«; egy éles nyelvű vipera asszony; az orvos és a patikus; az öreg bába; egy tűztől üldözött szerencsétlen figura; a helység előkelő hölgye; a falu művelt írástudója; a három leg-híresebb muzsikusz; a madárember, a varga; a veterán katona; az asztalos, akit kínainak neveznek; a futballista, aki a nők körül szerencsétlenkedik; az idegenből szakadt mezőgazdász, akit magához vonzott a falu; az indiánvérű makacs perlekedő; a hatalmas természetű és mégis férfiakat vonzó hajadon; a bronz- és vasöntő, aki a Bika nevet viseli; »a világ legősibb foglalkozását űző« divathölgy; a falu fazekasa és téglagyártója; a kőműves; a vályogvető; a falu helyi Micsurinja, aki minden magot gyűjt és növényeket tenyészt ki; a kislánykorában megbecstelenített bélyeges hajadon; a bőrcserző; a háromszoros özvegy, aki még ma is kész férfiak elnyűvésére; a falu Don Juanja; a földalatti kincsek kutatója; a középiskolát végzett művelt és családostól istentagadó leány; a nagycsaládú csavargó; a falu mészárosa huszonnégy gyermekével; a szíjgyártó szakmabeli fiaival; a vén többnejű indián kacika; a mindentudó kovács; a feltaláló és szerszámkészítő; a nagyhírű kocsonyát készítő vendéglős házaspár; a mesterség minden titkát ismerő cukorgyártó; a pálinkafőző; a dohánykészítő; a világlátott kereskedő; az utolérhetetlenül hazug mesemondó; a »szent asszony«, aki körül mindenki megjavul; a megkeseredett szájú trágár kocsmáros stb. — szóval egy egész falu, amilyen korunkban a dél-amerikai hegyek között van.” Az utolsó mondat nyomatéka itt a döntő: Erdei Ferenc nyilvánvalóan tudja, hogy miféle faluk vannak a dél-amerikai hegyek közt. De honnét tudja és miből fakad tudása nyilvánvaló megbízhatósága? Jó, mindenképp jobban ismeri a magyar falu történetét, közelmúltját és jelenét; de hát a magyar falu — a felsorolásból is láthatóan — alaposan különbözik a dél-amerikaitól. Csakhogy Erdei Ferenc

másként ismerte meg a magyar falut. Ő az ezerszer és ezernyi oldalról elemzett jelenség megett felfedezte és feltárt a társadalmi szerkezetet. De ügyeljünk a szóval, mert Erdei nem keresett — mint a strukturalizmusok mai vájtszemű hívei hínék — „modelleket”; Erdei nem volt holmi strukturalista a strukturalizmusok divatja előtt. Az a valami, amit ő ért társadalmi szerkezetben, változó — többnyire lassan de olykor robbanásszerűen — átalakuló funkciók és szerepek egymásmelletti-sége vagy halmaza; amit kötődő-bomló kapcsolódások rendeznek viszonylag állandó részhalmozokká: faluvá vagy várossá, vagy termelés és fogyasztás tanyás szétválasztásával strukturált magyar mezővárossá. Erdei különböző nagyságú és működésű ökonomiai szabályozókörcökben gondolkodik; és ezen a szinten már tényleg könnyen összehasonlíthatók a jelenségek, illetve a jelenségek különbözőségeiben megnyilvánuló nagy társadalomtörténeti állandók. Ismeri tehát a dél-amerikai falut, *belülről* ismeri, *mert* ismeri a magyar falut; tudja, miként hozhat létre a halmazok halmazában, a társadalomban az a szabályozómechanizmus, amit összességében és elvontan „falu”-nak nevezünk, mérőben különböző részletjelenségeket. És tudja, hogyan lehet a részletek különbözőségében — sőt éppen csak ezekben — reáismerni az azonoságra. Vagy ahogyan tiszai *Hajónaplójában* később ő maga megfogalmazta: „nagyon messze el lehet menni az absztrahálással, de mindig maradjon valamennyi jel vagy nyom, ami az absztrakció vonatkozási körét félreérthetetlenül kifejezi”. Erős absztrahálókészség és a részletek féltő szeretete egyesült Erdei Ferenc gondolkozásában oly mértékben, ahogyan az napjainkban egyedül Braudel historiográfiájában tapasztalható. Ez a kiváltképpen történészészkjárás avatja ifjúkori szociológiai-szociográfiai műveit történetírásunk megkerülhetetlen klasszikusává. Mert mit fedezett fel például a *Magyar városban*? Azt, hogy a városi lakás és tanyai munka szétválasztásával szabályozott gazdasági dinamizmus számos ember lényegében városi szintű életét teszi lehetővé. Meg aztán azt is, hogy ez a dinamika a történelem sorsformáló véletlenei által lehetővé tett újrabeosztása — és nem újrabeosztása! — egy régi, nem falusi jellegű településtípusnak, a nomád állattenyésztők központi téli szállásra és szétszóró nyári szállásokra differenciálódó településeinek. Azóta a folyton bővülő régészeti kutatások azután nemcsak azt derítették ki — igazolva Erdei sejtését —, hogy ezen az alapon csakugyan keletkeztek nomád pszeudovárosok, de azt is, hogy az állattenyésztésre vagy mezőgazdaságra alapuló város a települések nagyon régi s régen elterjedt formája, sok helyütt akár elébb jelent meg, mint a falu. Erdei persze még nem ismerte az ősi Jerikó vagy Çatal Hüyük tanulságait; ő azt látta teljes bizonyossággal, hogy a falu és a falusi lét nem kizárólagos kerete a mezőgazdaságnak; ő — már makói tapasztalatai alapján — arról győződött meg rendíthetetlenül, hogy az ember, még ha földből él is, még ha paraszt is, nincsen szükségképpen és végleg falusi és paraszti életre kárhoztatva. „Hiszen az ókori városoknak ha volt is vidékük, az nem falu volt, hanem egészen másfajta agrártelepülés. Hasonlóképpen a magyar tanyás mezővárosok is úgy városok, hogy nincsen falusi vidékük, hanem a várossal egybeszervezett tanyáikon folyik a földművelés, anélkül, hogy ez falusi kirekesztettséggel járna.” És itt jutunk a kardinális ponthoz; ahhoz a ponthoz, ahonét minden kiindul Erdei Ferenc történetiszemléletében.

Szabadság és paraszti kirekesztettség áll tehát szemben egymással, s így Erdei Ferenc falutudományában cseppet sem az (mint a modern regionalista falukutatás hiszi) a lényeges, hogy beosztása mennyire „időtálló” vagy akár a maga korában is „megfelelő”. A lényeg az, hogy Erdei a faluk világát eme szembesítettséget kitermelő történelmi folyamatként mutatja be. A lényeg az, hogy a falu nem szükségképpen és időtlenül kapcsolódik össze mezőgazdasági termeléssel és paraszti életformával. Csak a rendi társadalmi szerkezet kapcsolta össze a hármat s integrálta azzá a valamivé, amit nagyjából a „parasztfalu” fogalma fed. A Római Birodalomban például egyáltalában nem voltak sem faluk, sem parasztok: a római villák rabszolgamunkára alapított kihelyezett városi termelőtelepek voltak. És nincsen parasztfalu a rendiség felbomlása után sem, mert nincsenek többé parasztok: a falusiak ugyanúgy polgárok, mint a városiak, legfőljebb másodrendű polgárok, ha a település gaz-

dasági, közlekedési vagy közigazgatási viszonyai a közeli városéhoz képest igen kedvezőtlenek. Magyarországon éppen azért maradhatott meg sokfelé s viszonylag változatlan formában egészen a legutóbbi időkig a falu, mert különlegesen és kórosan konzerválódott nálunk a rendiség. Hiszen éppen az volt a tanyás városok óriási történelmi tette, hogy a török kiűzése után, a XVIII. század során ennek az ősi településformának korszerű adaptációjával megakadályozták a mindenható rendiség teljes és hatásos visszatérését. A Nagyalföld mezővárosaiban s mezővárosokká fejlődő tanyás nagyfalubaiban nem tettek szert újra korlátlan hatalomra az urak. Egyebütt azonban mindent elöntött a megerősödő Habsburg Birodalom restaurált rendisége. Később, a XIX. század második felében a megkésett, de intenzív kapitalizáció a nagyobb városokat kiszabadította ebből a második rendiségből, s mindenütt polgárosodást teremtett, még ha gyakran felemásat is, úri formákkal terhelt. De a falukat csak helyel-közzel, nagyobb ipari üzemek vagy városi agglomerációk közelében ragadta magával s járta át a polgárosodás szele. Egyebütt a magyar falu megrögzült réges-rég elavult szorító rendi kötöttségében. Mert a rendiség a maga idejében még alapvető társadalmi kompromisszumot képviselt, s a falut a mezőgazdasági termelés paraszti helyeként egy érzékeny gazdasági, társadalmi és ökológiai egyensúly emelte a szűkös középkori lehetőségekhez képest kedvező helyzetbe. Rendi korlátok megszabta kényszerpályán mozgott a falu, de inkább csak egyéni kapcsolataiban; mindig maradt annyi kollektív szabadsága, annyi önállósága, hogy — többnyire iszonyatos munka árán — hatékonyan hasznosíthassa a maga javára is természeti és gazdasági környezetének erőforrásait. Nehéz, türelmes és beletörődő életformára kényszerült az európai középkor parasztsága, de a rendi korlátok egyrészt védték is hadaktól s végső elnyomorodástól, másrészt meg mindig kiszabadulhatott belőlük vagy az egyházi hierarchia lépcsőfokain át, vagy a mindenütt jelenlévő városok szabadabb levegőjét választva úgy akár, hogy egész faluk vásárolták meg maguknak a városi státuszt. Amikor azután a rendi kompromisszumot felváltotta a polgárosodás társadalmi szerződése, a parasztok több-kevesebb bajjal elhelyeződtek a győzedelmes polgárság kialakuló hierarchiájában, vagyonuk és képességeik szerint.

Éppen ezeket a kollektív és egyéni szabadságokat, éppen ezt a rendi kompromisszumban eleve bennefoglalt védelmet és lehetőségeket szüntette meg az Európa keletibb részein elterpeszkedő elkésett második rendiség. S olyan hatékonyan, hogy még a jobbágyfölszabadítás is inkább csak afféle jogi szenteltvízként csorgott le a gazdasági és társadalmi kiszorítottság kemény realitásáról. És ezzel nemcsak a parasztot taszította reménytelen és kilátástalan helyzetbe, de majdnem áthághatatlan-ságig növelte a polgárosodó város és a polgárosodni képtelen nem város ellentétét. Sokféleképpen elmaradott, alávetett és pusztuló „vidék”-ké degradálódott így az egykor — a maga primitív paraszti életkörülményeiben is, sőt éppen így — életképes falu. Ezért vált a két világháború közötti korszak magyar faluja menekülő faluvá, s erről az országnyivá nőtt menekülésről tudósít a falukutatás eredményeit summázva Erdei Ferenc: „Kiderült mindenekelőtt, hogy a falvakban nem idilli megelégedettség és békeség honol, hanem különös elégedetlenség, »néma forradalom«, s még a jobban élők között is betegség, tudatlanság és egy falura süllyedt álkultúra torz művei uralkodnak. Kiderült, hogy a falu nem is annyira mezőgazdákknak, mint inkább földteleneknek a hazája, s a faluba képzelt gazdag önellátás helyén a szegénység semmiből gazdálkodó nélkülözése, vagy a módosabbak zsíros, de kietlen jóléte tenyészik. Kiderült, hogy a faluban nem is ékes parasztok élnek, hanem vádolóan keserű indulatú emberek, akik sóvárgón néznek a városok felé, és inkább menekülnek el a faluból, mintsem továbbra is falusi parasztok maradjanak. Az is kiderült, hogy a falu nem természeti világ, ahol erős és hőiesen kemény emberek élnek a természettel való állandó, de győzelmes harcban, hanem a társadalom elleplezett küzdőtere, ahol alázatos és a harcot már-már földadó emberek túrik a természeti és társadalmi erők uralkodását.”

A *Magyar falu* ezeket a tűrőket és menekülőket sorolja fel; a jobbágyfalu zárt és primitív örökségét őrző szabályos parasztfalut; a városi-polgári hatásoktól szinte

érintetlen ősfalut, a néprajz kedvenc kutatóterületét; a még ma is jobbágyfalunak nevezhető változatot, ahol még a változás is — ha van — lojalitástól csöpgög; a mozgalmassabb és versengőbb telepesfalut; a hajdani kiváltságok emlékéét életkedvve formáló szabados falut; a szerényen polgárosodó falut; a „romlott” falut, ahol pénzért árulják magukat a nők, vagy csempészésből-tolvajlásból pénzelnek a férfiak; az életről lemondást kollektív erkölcsi kényszerre merevítő öngyilkos egykés falut; az egykori kuriális telepekből alakult s önmagában életképtelen aprófalut; a történelem zsákutcájába leginkább beszorított uradalmi falut; a rendi keretektől kitörő, de aztán parasztságában megrekedő kertés falut; a polgárosodás vagy elnyomorodás választójára került tanyás falut; a mindenféle polgári falvakat főváros körüli lakófaluktól távoli kis bányásztelepülésekig. De maga a felsorolás elég annak érzékeltetésére, hogy mekkora arányú és milyen remekbe szabottan összeállított sereg szemléléről van szó. S ahogy sorra bukdácsolnak előre, egy már korábban hasonló ok miatt elmenekült társuk izgatottan lesi, hogy kik jönnek és miért jöhetnek.

*

„Az olvasó — írta Erdei Ferenc módszeréről öccse, Sándor — a legtermészetesebb jelenséggé teszi tudomásul, hogy a művészi és a tudományos megfogalmazás szerencsésen kiegészíti egymást, s a kettő együtt sajátos hitelességet sugároz.” Állítását frappáns példával igazolja a *Parasztokból*: „Ha egyszer paraszt egy ország, akkor ott éppolyan naptalan az ég, mintha fölötte volna egy másik, amelyik elveszi tőle a fényt.” „Nyilvánvaló — fűzi az idézethez —, hogy személyesen átélte, megérezte a paraszti állapot kilátástalanságát, aki így meg tudta érzékeltetni annak lényegét.” Ezt az átélést és személyes hitelességet mutatja mindennél szebben a méltán híres montreaux-i levél, a berni beszámolóval: „S a következő nap Berné volt. Egy különös és izgató város, sokféle meglepetéssel, s számomra csudát termelt. Sorjában: bejárván a várost a szép történelmi múzeumában ödöngtem, ahol szép sorjában lehet látni a fölszíni világ kultúrájának érdekfeszítő történetét, gót szoba és házi kápolna, reneszánsz lakás, a felvilágosodás emberei és művei, a barokk, a különféle Lajosok francia szellemei, olasz és hollandus ábrázolatok, s a pincében parasztkok dokumentumai és az egyik szárnyon egzotikus népeké. Eddig ez volt az egyetlen múzeum, ahol ezek így egymás mellett voltak, s számomra rögtön kiderült, hogy igen, a polgári szféra lakosának története van. Számontartott és bogozott előzménye, s nekünk parasztkoknak csak múltunk van. Az, amit a néprajzi múzeumok bemutatnak a csukcsokkal és az emberevőkkel együtt. Most vagyunk a néprajzból való kiemelkedés grádicsán, s való felemelkedésünkhöz forradalom kell! Hozzáveendő, hogy nyugaton nincsenek parasztkok. Így, ahogy mondom: ők földművelő iparosok. Elgondolható, milyen rettenetes izzással loholtam az állomásra a »múzeumi szemle« után, s hogy csikorgattam a fogam. És ekkor csuda történt: így, ahogy írom, csoda! Az egyik kirakat tele volt kisebb-nagyobb Brueghel-képekkel. Mind ott volt: a Farsang, az Álomország, a Lakodalom, az Aratás, a Prédikáció, mind. Elhültem és kibillant lélekkel szíttam a képek otromba parasztszépségeit. S megennyhültem mentem az állomásra, s minden, amit a kegyetlen élmények szántottak lelkemben, a mű által elboronáltatott és szép sorjában keltek ki az én igazi szülött csemetém: az igazságnak a látása és az üdvösségre vezető akarat eligazodása. Ez volt a csuda öcsém, óh Brueghel én piktorom, s óh egyetlen öcsém én szoborfargóm! Ti ketten mindentől megmentettetek engem és visszaadjátok a napot számomra! Az igazság látása és az akarat eligazodása pedig rövidesen ekképpen áll: hogy a paraszt nemcsak osztály, hanem egy külön ország, azt itt tudtam meg végérvényesen. Azt is most tudtam meg, hogy egy nép és osztály, amíg határai közt nyugodtan él, addig nem energia. Mikor bomlóban van, s mássá kíván lenni, akkor politikai energia, mely minden követ képes elgördíteni. Az is bizonyos, hogy amikor öntudatos lesz egy alsó réteg, s hangoztatni kezdi, hogy mi proletárok, mi parasztkok, akkor ez már azt jelenti, hogy nem akar tovább proletár és paraszt maradni. Már fegyver a szó, ha kimondja, mellyel polgári sorsért verekszik. Nyugaton ez egyik sem feszülő

energia. Itt nincs úgy öntudatos paraszt és proletár. S amit itt közelesen átéltem, abból pedig az a harci kiáltás sarjadt, hogy *nem szabad parasztnak lenni!* Harcolni kell ellene, hangoztatni, hogy azok vagyunk, ha ellenkezőt akarnak elhithetni is. El kell törölni a föld színéről ezt a minőséget! A másik oldal: ami érték és tartalom a parasztsorsban van, azt igen: fölhasználni, alkalmazni, élni vele, de nem parasztul, ámbár át kell menteni abból is, ami parasztul való élés, de más levegőt, más világot teremteni! (...)”

Ehhez azonban tudni kellett, éspedig tudományos egzakttsággal, hogy mit jelent parasztnak lenni? Erdei Ferenc minden 1945 előtti tanulmányában és könyvében ott ez a kérdés ezentúl, s két külön könyvet is írt megválaszolására: a *Parasztokat és A magyar paraszttársadalmat*.

Ahogy a magyar településszerkezet megértéséhez a honfoglalás előtti időkig, úgy itt a rendiség kezdetéig, a szentistváni államalapításig kell visszamenni: „A nagy király a keresztény fejedelem meggyőződésével, de a lovasnomád vezér stílusával igyekezett európai társadalomrendet építeni a magyarság számára. Föülről és áttéve épített egy hivatás-elvire alapított társadalmat, tehát éppen fordítva, mint nyugaton történt.” Így egyrészt nem fejlődhetek ki olyan gazdagon a hűbéri formák mint nyugaton, másrészt pedig lappangva s átalakulva tovább éltek a nomád társadalom elemei, s a királyi hatalom gyengülésével nyomban érvényesültek a nemzetségi hagyományok. „A parasztság fejlődése szempontjából avval a sajátságos eredménnyel járt e különleges társadalomfejlődés, hogy a magyar társadalom nem a maga testében, hanem azon kívül, maga alatt, építette ki a parasztság rendjét. Ahogy a nomád társadalomban a szolgák és hódítottak nem a társadalom tagjai, hanem az egész és önmagában tagozódó társadalom alávetettjei, úgy a parasztság is a nemzetségi egységeket és hagyományokat őrző nemesi társadalom alatt, mint egy társadalomalatti világ alakult ki. S ez a különleges viszony még a rendiség teljes kifejlődése és a nemesi vármegye szervezetének a teljes kialakulása idejére is megmaradt. A magyar nemesi rend nem olyan szűk vezetői csoport lett, mint nyugaton, hanem egy széles, minden szabadot magábefoglaló teljes társadalom, amely, mint »nemzet« magát tartotta a társadalom és az állam egészének, mint a honfoglaló magyarság nemzetségeiben élő szabadjainak a társadalmi örököse. Ezzel szemben a parasztság, mint a honfoglalás kori és később szerzett foglyoknak, valamint az itt meghódítottaknak a társadalmi utódja, akkor is, amikor a lesüllyedt szabadokkal együtt jobbágyrenddé egységesült, sajátságos társadalom alattiságát továbbra is megtartotta.” A nemesség túlfejlődött és túlszerveződött, a parasztság pedig egyre mélyebbre süllyedve túlmerevedett. Végérvényesen elidegenedtek egymástól, két külön világban éltek, mely csupán kívülről és kényszerekben érintkezett. És ezen a jogi fölszabadítás, sőt a polgárosodás sem segített: a magyar társadalomban kialakult ugyan a polgári gazdaság-szervezet, átalakult a társadalom technikai életkerete és megváltozott szellemi atmoszférája, de a rendi formák érvénye nem semmisült meg. „Rendi társadalmi formák között él a parasztság és nagyon sokat megőrzött még e formákból a nemesség utóda, az úri középosztály és a birtokosság. Ez együttvéve azt jelenti, hogy a magyar társadalom nem egyetlen társadalmi üzem, amelynek terében minden hatás végigfuthatna, hanem olyan polgári szerkezet, amelynek üzemét rendi formák akadályozzák meg, elsősorban alsó részén a parasztságban, másodsorban magasabb szintjén a vezetőrétegekben.” Társadalom alatti társadalomként a parasztság a nemzetből kirekesztetten végképpen magára maradt, s önerejéből próbált — nem sok sikerrel — beilleszkedni a jogi fölszabadítás, a század végére kialakult honi kapitalizmus s a feje fölött lezajlott technikai forradalom által gyökeresen megváltoztatott világba. Azonban reátapasztott rendi kötöttségei erősen akadályozták, „úgyannyira, hogy ma már mint paraszt, idegenül, bizonytalanul és elégedetlenül mozog abban a világban, amely körülveszi”. Ennek a rendi megkötöttségekbe kövült paraszti elmaradottságnak klasszikus színtere a magyar falu. „A magyar társadalomban tehát a jelenlegi fejlődési fokon nem a földtől menekülnek és nem a faluból, mint vidéki telepről, hanem a paraszt mezőgazdasági munkától és a rendi-paraszti

életkereteket nyújtó falutól.” Megoldást eddig csak ott találtak, ahol fölbomlottak a rendi-paraszti formák, mint a Kisalföld északi részének szövetkezeteiben vagy az Alföld tanyás társadalmában. Ezek azonban kivételek; a szabály az így vagy úgy mégiscsak polgárosodó magyar város és a rendiségbe rögzült falu idegensége és szembenállása. Idegen szembenállásukban kölcsönösen föltételezik és magyarázzák egymást: a magyar társadalom tragikusan torz szerkezete semmiből úgy meg nem érthető, mint ebből a szembesítésből.

E szerint a fundamentális ellentét szerint elemzi *A magyar paraszttársadalom* a paraszti helyzetből következő különféle típusok és szerepek változásait és válságát. A „még parasztok”-tól a „romlott parasztok”-on át a „már nem parasztok”-ig paraszti magatartás- és társadalomformák széles skálája figyelhető meg, de az átalakulás mindenképpen és szükségszerűen valamiféle „polgárosodás” vagy inkább „parasztiatlanodás” felé tart. De soha nem zavartalanul és gyakran súlyos kiegyensúlyozatlanságok és különös torzulások árán. „A válságot, amelybe a történeti fejlődés zavara vitte a magyar parasztságot, különböző parasztok különbözőképpen viselik el. Miután a válság természete az, hogy egy korábbi fejlődési fokról hátramaradt társadalmi forma került ellentétbe a megváltozott viszonyokkal, s a parasztság egyformán hatása alatt áll mind a két ellentétes tényezőnek, a válság tünetei ennek a két ellentétes erőnek egymáshoz való viszonya szerint jelentkeznek.”

A kisgazda például elzárt s elmaradott faluban a helyi nagygazdákat utánzó „még paraszt” kisgazda lesz, élénk alföldi mezővárosokban pedig vállalkozó „már nem paraszt” kispolgár-kisgazda. De ezek az ellentétes — és még tiszta formájukban sem különösebben vonzó — pólusok ritka kivételek, a többség átmenet e között a két típus között. Ellentétes és kiegyenlíthetetlen társadalmi formák zavaros elegye így a kisgazdaparasztság túlnyomó részének élete. „Egyetlenegy formája nincsen ennek az életnek, amely testéhez lenne szabva, s ehhez képest teljes beleéléssel és zavartalanul ki tudná tölteni. A paraszti életberendezéseket és társadalmi formákat szorítóknak és kényelmetleneknek, ridegnek és elmaradottnak érzik, tehát csak kelleetlenül és szükségből élnek benne, viszont a polgári életet már mintául is torz formában kapják, még kevésbé tudják alkalmazni, tehát abban is félszegül és avatatlanul mozognak. Annyira kiegyenlíthetetlenül elegyednek ennek a két szerkezetiségnek a törvényei, hogy tökéletesen barbár és formátlan küszködés ez az élet, nem pedig kultúrétlet akár paraszti, akár polgári értelemben. Nincsen egyetlen olyan lakás ebben a kisgazda világban, amelyben emberségesen és nyugalommal, vagy jó érzéssel lehetne élni. A parasztháznak munkára alkalmas belsőségei voltak, volt egy sarka, ahol jóízzel le lehetett ülni az ünnepi vagy téli pihenés alkalmával, alkalmasan lehetett étkezni; volt egy kemencéje, ahol a téli bennszorultságban melegedni lehetett, a padkáján kedvre elnyújtózni és jóízűen pihenni. A maga világában mindezeket az igényeket a polgári lakás is ki tudja elégíteni, sőt a kényelem oldalán sokkal raffináltabb alkalmi is vannak. Úgy azonban, ahogy a falusi kisgazdaházak félig-meddig polgáriak, az égvilágon végeredményben semmire nem jók. Nincs egy asztala, amelyen zavartalanul lehetne étkezni, nincs egy sarka, ahol nyugodtan le lehetne ülni, nincs fűtő alkalmatlansága, ahol hibátlanul lehetne melegíteni, viszont van egy szörny konyhája, ahol az asszonyok minden munkája látható eredmény nélkül fölemésződik és ahol az egész családnak az élete nagyon jellemző formátlanságban és időtlen átmenetiségben zajlik le.” És sorolja tovább az élethű részleteket, s utána nyomban elvonatkoztat: „Tehát a paraszti formák korszerűtlenek, a polgári élet pedig helyzet-szerűtlen.” S végigmenve a változó, illetve a változásban keletkezett paraszttípusok sokféleségén, majdnem mindig ugyanerre az elvont eredményre jutunk. Erdei elemzéseinek ereje éppen az ilyen valós részletek felsorakoztatásával hitelesített elvont általánosításokban rejlik; ezekben foglalja össze majdhogynem matematikai formulák tömörségével és határozottságával megfigyelései és tapasztalatai tömegét. A részle-

tek életes és bő áradását világosan követhető partok közé szorítják a fogalmi elemzés szilárd töltései. A felszabadulás után, sürgető és nehéz politikai és szervezési feladatok terhe alatt többnyire másként dolgozott, de utolsó könyvében, a *Város és vidékében* újból teljes szépségében s erejében alkalmazta csodálatosan termékeny ifjúságának forrongó módszerét. S méghozzá kivételes lehetőség birtokában. A parasztságból kiemelkedés és a városiasodás hajdani ifjú apostola huszonöt év változatos és hatalmas ütemű szocialista építkezésének gazdag tapasztalatain mérhette le egykori tudományos megállapításait és eszméit, s úgy, hogy ebben a munkában különféle posztokon és sokféle minőségben ő maga is oroszlánrészt vállalt. Elégedetten nézhetett volna körül, joggal. Hanem őt a kutató soha meg nem elégedés vezette, s inkább azt firtatta, miben tévedett, mit lehetett volna másként s jobban csinálni, mit elkerülni, mit kell kijavítani. Látta például és számos találó példával részletezte, hogy régi tanyásváros koncepciója helyes volt ugyan — úgyannya, hogy a tervezőknél többnyire okosabban mozduló élet a politikai-szervező Erdei későbbi másféle elképzelései és rendeletei ellenében is ehhez a régi felfogáshoz ragaszkodott — helyes volt ugyan a polgárosodás szűkebb kereteiben gondolkozva, ámde a gyorsuló iparosodás és urbanizáció, a mezőgazdaságba csakúgy mint az iparba betörő technikai forradalom lényegében másféle kapcsolatot követel meg város és vidék között. Egyáltalában: újra meg kell vizsgálni, hogy mit jelent mai megváltozott világunkban a város, miféle lehetőségeket és korlátokat képvisel, mik mennyiségi és minőségi fejlődésének kritériumai és távlatai, hogyan tervezhető jövője úgy, hogy ne sértse és rombolja jelenét, mely óhatatlanul, ha akarja ha nem, meghatározóan hordozza magában múltját. Csongrád megye változatos múltú és különféle funkciókat megtestesítő-sűrítő városai, falui, tanyái az őket értő szemmel kutatónak csakugyan föl is tárták azt a különleges gazdasági, társadalmi és települési szerkezetet, ami dinamizmusával, extenzív és intenzív változásainak sokszoros visszacsatolásokkal szabályozott egymásutánjával úgy teremt helyet egy-egy városeggyüttesnek az ország városainak csillagrendszerében, hogy a különféle nagyságú és mozgású bolygók meglelhessék és ütközések-katasztrófák nélkül futhassák saját pályájukat. Ezen a pályákon halad a társadalom fejlődése történelem-gazdaság-technika-természet hatalmas fázissterében, s kimondhatatlan felelősséget vesz a vállára, aki a pályák tervezésére és módosítására vállalkozik. A szabályozórendszer ugyanis véletlenek zavarják, akadályozzák és lökik előre; új lépések szükségképpen csak tévedések és hibák árán tehetők, de haladás csak a hibák és tévedések gyors észrevételével s határozott kiigazításával remélhető. A szocializmus hallatlan lehetősége s felelőssége, hogy megértheti és optimalizálhatja a történelem hatalmas sztochasztikus szabályozó-mechanizmusait. Legragyogóbban tán Makó viszontagságainak s lehetőségeinek „történeti kibernetikai” elemzésével demonstrálja Erdei, hogy idejében végrehajtott okos korrekciókkal miként hasznosíthatná táj- s gazdaságszervező erőit egy kisebb centrum is, s elmulasztásukkal miként sérthet önérdékén túl akár országosokat. Hiszen a csillagrendszer nem hierarchikus elveken épül fel, itt a legkisebb egységnek csak olyan fontos a mozgása és a szerepe, mint a legnagyobbak; s pályáikról kilendült mégoly piciny meteorok serege egész bolygókat vagy bolygórendszereket veszélyeztethet vagy csúfíthat el, mint a tanyakérdés macacsul visszatérő problematikája is mutatja.

Erdei csillagmodelljét fényesen igazolta az eltelt évtized; negatív is, ahol nem hallgattak intéseire, mint például történelmi városközpontok lelketlen szétválása esetében. A fiatalkori nagy művekhez hasonlóan jövőt látó s jövőt formáló könyv a *Város és vidéke*, de túl ezen az a huszonöt év, amit Erdei a *Város és vidékében* részletezett, ma már történelem. Erdei Ferenc könyve Magyarország életbevágóan fontos huszonöt esztendejének megkerülhetetlen forrása. Hitelességét tudós objektivitása és személyes szenvedélyessége garantálja, s végső fokon — ugyanúgy mint a fiatalkori parasztváltoztató műveket a berni — egy elhatározó nagy élmény. Explicite ez az élmény ugyanúgy nem jelenik meg a könyvben, mint ahogyan a berni sem jelent meg a régi művekben, de leírta ezt is Erdei Ferenc, amikor — élete

nehéz pillanatainak egyikében — a Maros—Tisza mentén emelt nagy töltésről végigtekintett a tiszai réten, ezen az éltető eszmévé finomult természet- s emberalkotta tájon. „Mi hát a varázs e tájon, ami kapuin belépve mindenütt így megcsap? Szép ez a táj? Szép, de legvonzóbb szépségeit rejtve tartja, s nagyon sokan észrevétlen mennek el mellette, nem is sejtve, milyen szépségek kapujánál jártak. De értő óvatossággal közelítve, s legfőképp az odaadó vonzalom érzéseit követve egyre káprázatosabb szépségeit fedi fel, s örökre rabul ejti azt, aki egyszer is felfogta lényegét.

Szépsége titka, hogy itt látni lehet a végtelent. A végtelen elvontan ott van mindenütt, szívbem, fejben, de mindig mint megfoghatatlan, mint ellenképe annak, ami kötött, korlátozott, s fájoan jó érzés mindennel szemben, ami köt, lenyűgöz, béklyóban tart. Az a csodája ennek a tájnak, hogy amit az ember megfoghatatlanul a szívében hord a végtelenről, azt itt égben, színben, térben érzékletesen látja két tulajdon szemével. Nemcsak felfogja, mint a matematikus az ∞ számsoraiban kifejezett végtelent, hanem foghatóan érzékelve, mintegy tükörben nézve szembe vele. Ez az élő végtelen jelenik meg a Tisza reggeli vagy alkonyati tükrében, egy-egy magányos puszta fa görcsös ághajlataiban, az eget hasító madár röptében, s a zöldben, kékben, mélysötét szürkében, s e színek tobzódva váltakozó harmóniájában és diszharmóniájában...”

MAROS-PARTI MAJÁLIS